

ПРИНЦИПИ, ВИДИ, СПОСОБИ І ПРИЙОМИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

1. Принципи літературного аналізу
2. Види літературознавчого аналізу твору
3. Способи аналізу художнього твору
4. Прийоми аналізу художнього твору

Література

1. Арендаренко І. В. «Клеопатра» І. Воробкевича: інтертекстуальний літературознавчий аналіз / І. В. Арендаренко // Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки. – 2006. – № 2. – С. 16-20.
2. Гуляк А. Б. Деякі аспекти аналізу літературного твору / А. Б. Гуляк. – К. : Науковий світ, 2000. – 131 с.
3. Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство : посібник / Ніла Вікторівна Зборовська. – К., 2003. – 390 с.
4. Ковбасенко Ю. И. Филологический анализ художественного текста / Ю. И. Ковбасенко // Відродження. – 1995. – № 10. – С. 55–61.
5. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль : Богдан, 2005. – 416 с.
6. Лазаренко І. Провідні принципи літературно-психологічного аналізу художнього твору / І. Лазаренко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2013. – № 10. – С. 31-33.
7. Марко В. У поетичному полі інтертексту / В. П. Марко // Слово і час : Науково-теоретичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 109-110.
8. Марко В. П. Аналіз художнього твору : навч. посіб. / В. П. Марко. – К. : Академвидав, 2013. – 278 с.
9. Обухова В. М. Лінгвістичний аналіз ліричного твору як засіб вивчення ментальності автора / В. М. Обухова // Література. Фольклор. Проблеми поетики: збірник наукових праць. – 2005. – Випуск 21, частина 1. – С. 261–268.
10. Приходько І. Ф. Теоретичні засади літературознавчого аналізу. Мистецтво мініатюрування: підтекст, асоціативна образність, мотив, оповідач, художня деталь / І. Ф. Приходько // Слово-образ у контексті історико-літературного процесу / І. Ф. Приходько. – Харків, 2010. – С. 108-116.
11. Ткаченко А. О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства) / А. О. Ткаченко. – К. : Правда Ярослави́чів, 1998. – 448 с.

1. Аналіз (від д.-гр. – розклад, розчленування) – шлях (спосіб) пізнання, за якого предмет чи явище розчленовуються на складники, результатом чого є нові знання про них. Це необхідний ступінь будь-якого наукового досягнення: не знаючи, як структурується складно організоване ціле, не можна зрозуміти його внутрішніх закономірностей і смислу. Аналіз також передбачає порівняння, яке забезпечує з'ясування подібних ознак, та класифікацію – розподіл предметів, явищ на певні групи за наявними ознаками.

Аналізуючи, людина абстрагує, порівнює, доки не отримує достатнього матеріалу для синтезу. Дослідники розрізняють наступні різновиди аналізу – якісний, кількісний, порядковий.

Літературознавчий аналіз полягає в розчленуванні цілісного художнього твору на компоненти й елементи; розгляді кожного з них відокремлено та у взаємозв'язках для досягнення своєрідності твору. При цьому дослідник усвідомлює, що художній твір багатший, аніж сума елементів, з яких складається. Він є складною функціонально-рухомою системою зв'язків, у якій кожний елемент органічно взаємодіє з іншими.

Під час умовного розчленування твору на складники (тема, мотив, художня ідея, пафос, композиція, сюжет, конфлікт, жанр, образна система, художня деталь, мова твору тощо) необхідно завжди мати на увазі його цілісність, адже кожний елемент літературного

твору функціонує лише в системі, в органічних зв'язках і взаємодії з іншими елементами. Таким є головне правило літературознавчого аналізу.

Дотримання принципів і компетентне використання раціонально обраних прийомів допомагає повноцінно розкрити ідейно-художні якості твору, побачити його місце у творчості автора і розмаїтті літератури.

У процесі вивчення й викладання літератури вироблено цілісну систему правил аналітичних операцій над твором. Вони ґрунтуються на розумінні природи й суті художньої літератури, її функцій, на виокремленні аспектів твору для докладного вивчення, на характері підходу до певних його частин. Традиційно ці правила, види поділяють на групи – принципи, види, способи і прийоми аналізу.

. Принципи (лат. основа, начало) аналізу твору – найзагальніші правила, що впливають із розуміння природи і суті художньої літератури, якими керуються у процесі аналітичних операцій над твором.

Найважливішим є принцип аналізу взаємодії змісту і форми. Він є універсальним засобом пізнання суті твору й окремих його частин. Реалізуючи його, слід починати аналіз зі складників змісту, переходити до характеристики засобів його втілення, тобто складників форми. Розпочавши аналіз із розгляду складників форми, обов'язково потрібно розкрити їхню змістовність. Важливо при цьому пам'ятати, що аналіз не самоціль, а засіб наближення до авторського задуму, шлях до адекватного прочитання твору, тлумачення якого може мати варіанти.

Наприклад, зображення І. Нечуєм-Левицьким життя родини Кайдашів із безкінечними дрібними чварами, що переростають у справжню трагікомічну війну, зумовило жанр твору – «побутова повість», широке звернення до діалогів, до мовних характеристик персонажів, «відкритий» сюжет, коли окремі епізоди можна додавати без кінця. Розв'язка, пов'язана з тим, що груша всохла і в родині Кайдашів настав спокій, як відомо, була написана пізніше.

Проблема руйнування української родини під панівним впливом польського середовища з його чужими цінностями, яку прагнув дослідити А. Свидницький у романі-хроніці «Люборацькі», вимагала відповідного жанру, зосередження уваги автора на долі кожного члена родини впродовж тривалого часу.

Історичний матеріал із життя різних груп козацтва, сповідування творчих принципів романтизму, двоїсте ставлення П. Куліша до запорожців зумовили такі особливості «Чорної ради»: жанр – історичний ідеологічний роман, наявність у сюжеті романтичних пригод, гіперболізація окремих рис персонажів, вплетення у твір фантастичних елементів, поєднання осуду деяких звичаїв запорожців, які не імпонували автору, із захопленням щирістю, відвагою запорозької братії.

Внутрішнє чуття художника підказало Ю. Яновському жанр «Вершників» – «роман у новелах», у глибинах якого було закладено думку про неприйняття розірваності світу, відокремлення людей через класові антагонізми. У творі пульсує реальний біль від самознищення родини Половців (ширше – українського народу), коли ідеологічний, класовий вибір поставлено над віковими законами життя.

Авторська концепція органічного зв'язку часів визначила композицію роману П. Загребельного «Диво». У творі зображено часові шари, відділені один від одного століттями, об'єднані лише пам'яттю історії: часи Київської Русі, Другої світової війни та кінець 60-х років минулого століття.

У літературі спостерігається й певна типологія закономірностей взаємодії складників змісту і форми, у пригодницьких творах на перше місце виходить сюжет (події, колізії, перипетії); у психологічній прозі – форми викладу (внутрішній монолог, потік свідомості).

Аналіз літературного твору в нерозривності його змісту й форми полягає не тільки у виявленні авторської позиції (ідеї), а й в усвідомленні художніх засобів її втілення. Суть його полягає в розкритті взаємовпливу окремих компонентів, які треба спершу вирізнити, щоб потім помітити їх доречну сполучуваність. Так розвиваються художні смаки, естетична сприйнятливість, здатність до адекватної оцінки авторської майстерності та явищ мистецтва.

Психологічне зображення в літературному творі оперує специфічними прийомами, через які розкривається суть вираженого: монолог (внутрішній і зовнішній), психологічний портрет, психологічна деталь, потік свідомості, сон, марення, мріяння, афективний стан тощо.

Так, аналізуючи повість Г. Тютюнника «Климко», в перших рядках твору прочитуємо опис сну головного героя: «Уночі йому снилася велика зграя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміж» [11, с.33Т). Кожен елемент сновидіння є символічною реакцією підсвідомого на пережите. Для повноти сприймання необхідно налаштувати реципієнта на відповідний настрій, тому варто поставити запитання: З чим зазвичай асоціюється образ ворона? (Передчуття біди). Які емоції викликає у цьому контексті жовтий колір? (Смукот, тривожність.) Символічний і емоційно насичений зміст епізоду викладено майстром психологічної прози Г. Тютюнником через специфічну форму – сновидіння. Відомий механізм тлумачення сну дає змогу значно глибше осягнути написане, пережити його разом з героєм, розкрити зміст.

Системний підхід до твору передбачає розгляд його органічної єдності всіх частин-систем. Повний, справді науковий аналіз має бути системним. Таке розуміння принципу системності має об'єктивну мотивацію: твір є системою; засоби його вивчення повинні складати відповідну систему. Це не перешкоджає глибоко пізнавати твір, не абсолютизуючи жодного із аспектів.

Принцип єдності думки й почуття передбачає не тільки емоційне сприйняття, а й розуміння мистецтва слова, оскільки інтелект має двоскладний логічно-біологічний характер, а єдність афективного і когнітивного аспектів поведінки людини є доведеною. Однак під час вивчення художнього твору єдність емоційно-чуттєвого та логічно-сміслового нерідко порушується, причому переконує на користь першого чинника. Цей принцип дасть змогу забезпечити такі програмові вимоги, як пояснення свого ставлення до персонажа (мало вказати подобається чи ні, спід дати відповідь на питання «Чому?»), передача власного враження від прочитаного (активізує самоаналіз читача), осягнення (з авторських орієнтирів у творі) письменницької позиції через діалектичну єдність, а не протиставлення чуттєвої й раціональної сфер. Тому під час вивчення твору зважаємо на пізнавально-виховну єдність впливу духовного змісту прочитаного на суб'єкта художнього пізнання.

У літературознавчих дослідженнях набуває актуальності принцип історизму, який передбачає розгляд та вивчення явища літератури в історичному контексті, з метою належно оцінити оригінальність, новаторство і реальний внесок письменника в літературу.

Під час аналізу художнього твору необхідно враховувати ту суспільну епоху, в якій він виник, зіставляти з аналогічними культурно-мистецькими творами. Кожний справжній літературний твір так чи інакше відбиває конкретні суспільні взаємини певної історичної епохи, життя, працю, побут, звичаї, обряди народу, яку б тему не порушував письменник, про що б він не писав – чи про сучасну йому діяльність, чи про події минулого, а може, й майбутнього, але в справді художньому творі завжди звучатиме сучасність, відбиватиметься дух часу. Органічна сучасність звучання твору, актуальність його проблематики є виявом історизму художнього освоєння життя, здатності письменника охоплювати його у русі та розвитку. Саме його й необхідно з'ясувати, конкретно показати на матеріалі аналізу того чи іншого твору.

Під час аналізу твору необхідно враховувати дату його написання, першу публікацію, історичну епоху, в якій він з'явився. Принцип історизму рекомендує розглядати певний твір у контексті духовного життя народу, розвитком освіти, науки, інших мистецтв, в рамках суто літературного життя епохи і, звісно, в контексті доробку самого автора. Розглядаючи твір у зазначених вище аспектах, ми зможемо показати конкретний внесок письменника в літературу, з'ясувати рух жанрів, розвиток літературних напрямів, течій, стилів.

Проблема історизму набула особливого значення у зв'язку з появою першого історичного роману П. Куліша «Чорна Рада». Йому передували вірші та поеми Т. Шевченка, історичні трагедії М. Костомарова «Сава Чалий» і «Переяславська ніч».

Метою письменників, на відміну від істориків, не є чітке та правильне відтворення історичних подій. Вони прагнуть із допомогою історичних фактів відтворити загальний хід історії у поведінці та свідомості людей.

Найвидатнішим історичним твором І. Франка є повість «Захар Беркут». Письменник через зображення героїчного минулого намагається сформувати людську гідність, зосередити увагу своїх сучасників на необхідності глибокого осмислення основ гуманізму та справедливості, передати «дух епохи», а не просто зобразити суху історичну дійсність.

Переплетення історичних фактів із художнім домислом надає твору особливого забарвлення та допомагає автору яскравіше описати події, тому в творах письменників знаходимо деякі неточності стосовно реальних дат і хронології подій. І. Франко в основу твору поклав відому в Галичині та на Закарпатті легенду про те, як тухольська громада потопила монгольське військо. У фольклорних традиціях автор змальовує характери героїв: з одного боку він показує позитивні риси (Захар Беркут, Максим, Мирослава), а з іншого – негативні (Тугар Вовк).

Принцип націоцентричності зобов'язує дослідника аналізувати й оцінювати твір як явище національної духовності, культури, оскільки з них твір постає і на них впливає – позитивно чи негативно.

Принцип контекстуальності зобов'язує дослідника врахувати, що структурні елементи твору і твір як ціле можуть бути належно пізнані й оцінені лише контекстуально, через вивчення їх у найрізноманітніших, але природних для них аналітичних контекстах.

Принцип естетичності спрямований на сприйняття й трактування літератури як явища мистецтва. В оцінці твору визначальними мають бути саме естетичні критерії. Водночас слід враховувати, що, з одного боку, кожний художній твір спрямований на читача, розрахований на сприйняття іншими та вплив на них, а з іншого – кожен художній твір спрямовує свідомість читача у сферу національної духовності. У такому випадку дослідник зобов'язаний враховувати принцип інтенціональності. Іноді ця спрямованість набирає вигляду чітко окресленої ідейності, яка може бути властива не тільки окремому творові чи творчості конкретного письменника, а й цілим літературам. Принцип естетичності передбачає сприйняття літератури як атрибутивного, неодмінного явища національної духовності і культури, яке має власні естетичні, духовотворчі, людинотворчі завдання.

Естетика чайного обряду, навколо якого обертається сюжет повісті японського письменника Ясунарі Кавабата «Тисячокрилий журавель», більше ніж символ головного принципу естетики Кавабати, це, насамперед, свого роду етичний принцип. Як «бусідо» в японській культурі є «мистецтвом смерті», так «тядо» – буквально «шлях чаю» – є «мистецтвом життя», це шлях чистоти, шлях досягнення гармонії та єдності з навколишнім світом, ритуал поклоніння красі.

2. Найрозгорнутішу картину аналізу складають його види.

Види аналізу твору – підходи до твору з погляду розуміння функції художньої літератури.

Загальну систему видів аналізу художнього твору репрезентують:

Психологічний аналіз – його діапазон досить широкий: аналіз засобів психологізму в творі та літературі загалом; дослідження психології сприймання і впливу художнього твору на читача; вивчення психології творчості.

Теоретичною основою цього аналізу є вчення В. Вундта про творчий процес, в якому головна роль відводиться психічному стану митця; З. Фрейда про несвідоме, яке він вперше спробував дослідити і пояснити; О. Потебні, який вважав, що художня творчість є відображенням внутрішнього світу письменника. Він ввів у літературознавство поняття «внутрішня форма» слова та образу, ствердив думку про єдність форми та образу і його значення, висунув теорію послідовного розвитку: слово – міф – образ (поетичний), подав своє розуміння їхніх відмінностей та ін. Твір (за М. Моклицею) – це результат якогось процесу у внутрішньому світі митця, це механізм, що незримо присутній в уявній частині. Твір, який ми вивчаємо, видима частина айсберга, а основна його маса лишається в глибині

авторської психіки. Ґрунтовне прочитання твору виводить на необхідність виявити пружини творчого процесу, зрозуміти намір автора, серйозну особисту основу його творчості.

Психоаналітичний підхід останніми роками особливо активізувався в українському літературознавстві. Психоаналіз пройшов тривалий шлях розвитку, внутрішнього заперечення й народження нових ідей. Найважливіші, якими він оперує – «несвідоме», «Едипів комплекс», «індивідуальне й колективне» та «архетипи» (К.-Г. Юнг).

Психоаналітичний підхід варто використовувати при підготовці до аналізу твору Є. Бруслиновського «Фрагменти диму № 1-8».

Структуралістський аналіз – дослівно перекладається як побудова цілого з частин. Він досліджує структурно-семантичну єдність художнього цілого і понятійну систему, що відбиває складну внутрішню організацію літературного твору та його контекстуальні зв'язки. Багатьох привабила ідея його прихильників одержати точні знання в «неточній» літературознавчій науці. Однак у гуманітарних науках є певна «межа точності», яка з новими відкриттями може відсуватися, але «перейденою» ніколи не буде. Така доля спіткала й структуралізм. У центрі аналізу він ставив текст: розглядали елементи, рівні твору, а його структуру розуміли як ієрархію рівнів. Попри гостру критику структуралізму в літературознавстві, багато його здобутків не втратили цінності – зокрема розуміння системності елементів (складників) твору, визнання неоднакової ролі різних складників форми у вираженні змісту.

Культурологічний аналіз – прийом і вид поглибленої роботи з літературним твором, що має на меті цілісне осягнення прочитаного в контексті національної і світової культури, є урахуванням філософських, історичних, естетичних, лінгвістичних, літературознавчих аспектів тлумачення художнього тексту, як мистецького і культурного явища. Культурологічний аналіз передбачає дослідження художньої літератури в контексті національної та світової культур.

План культурологічного аналізу

1. Визначити роль художнього твору у вітчизняній культурній традиції.
2. Охарактеризувати особистість автора, його «культурний» портрет.
3. З'ясувати часові межі створення твору, проаналізувати співвідношення: текст – доба, текст – культура, текст – мистецтво (мистецтво як тло, ілюстрація, як структурна одиниця, як частина).
4. Проаналізувати структурні елементи художнього тексту. З'ясувати рівень відображення в них філософських, історичних, мистецьких реалій культури доби.
5. Виконати творчу роботу, мета якої активізація художньо-творчої діяльності і підвищення загальнокультурного рівня розвитку особистості.

Метою лінгвістичного аналізу є виявлення та пояснення використаних у художньому тексті мовних фактів у їхньому значенні та вживанні, причому лише настільки, наскільки вони пов'язані з розумінням літературного твору як такого. Предметом лінгвістичного аналізу є мовний матеріал тексту.

Фрагмент лінгвістичного аналізу на прикладі оповідання В. Винниченка «Студент»

Перші абзаци оповідання у сконцентрованому вигляді містять слова, що належать, на нашу думку, до двох тематичних полів. Перше з них, домінантним словом якого є «жах», належить до «світу емоцій людини», друге, з домінантним словом «полум'я», належить до «світу природних стихій».

До останнього тематичного поля входять слова і словосполучення «палало», «полум'я», «вогонь», «обгорілі соломи, балки», «недогоріла солома». У першому абзаци іменник «полум'я» повторено чотири рази, у кожному з речень. У другому абзаци реалізація тієї ж семантики трансформується: тут переважають дієслова минулого часу і дієприкметники доконаного виду («вогонь став погасати», «згоріла половина села», «обгорілі соломи», «недогорілі балки»).

Стилістичний аналіз – це виявлення прийомів індивідуально-авторського використання мовних засобів, дослідження особливостей творчості письменника, якими його твори відрізняються від творів інших митців.

Спираючись на наукові пояснення, зрозуміло, що філологічний аналіз передбачає тлумачення тексту художнього твору з використанням прийомів дослідження мови, почерку, манери письменника.

Контекстуальний аналіз художнього твору передбачає наявність певного контексту, в якому твір вивчається та аналізується. Розрізняють такі контексти: 1) певної історико-літературної доби (визначенням у ній місця твору); 2) творчості окремого письменника (з визначенням у ній місця твору); 3) певної історичної доби (досліджується повнота відображення доби в літературному творі). Контекстуальний аналіз завжди передбачає найпильнішу, найбільшу увагу до тексту як форми вираження авторського суб'єктивного трактування об'єктивного світу. Прикладом може стати контекстуальний аналіз твору В. Свідзинського «Чаклун».

Інтертекстуальний аналіз. Інтер, чи міжтекстуальність трактується як властивість одного художнього твору асоціюватися з іншим твором чи кількома творами. О. Чирков узагальнює і пояснює три (за Т. Корабльовою) основні типи інтертекстуальних відносин, а саме: цитати – безпосередні, відверті, текстуальні зв'язки з відомими творами, ремінісценції – опосередковані зв'язки, які сприймаються через контекст, та алюзії.

Приклад прихованої цитати Ю. Шерех відзначив у поетичних рядках В. Стуса «І золотої й дорогої / нам стане думи на віки...» відлуння Шевченкової поезії «І золотої й дорогої / Мені, щоб знали ви, не жаль / Моєї долі молодой»... Семантичний потенціал «цитатії» сповна використовує постмодернізм. Класичний приклад – роман Жака Ріве «Панночки з А.», що складається зі 750 цитат із творів 408 авторів.

Алюзія (лат. *allusio* – жарт, натяк) – це натяк на загальновідомий історичний чи літературний факт, заздалегідь обдумане відсилання читача до певного сюжету чи образу світової літератури. Автор розраховує на те, що читач знає джерело алюзії і розшифрує її значення, спираючись на попередні свої знання. В алюзії наявна миттєва спонукка до асоціації з тим чи іншим мотивом джерела, хоча зв'язок переважно не розгорнутий. Приміром рядки Шевченка «Немає гірше, як в неволі про волю згадувать» нагадують знамениту скаргу Франчески з «Божественнох комедії» Данте: «...гіршого немає, як згадувать щасливу давню днину у злигоднях».

Численні натяки на шекспірівські сюжети й ситуації, відсилання до «Гамлета», постійний творчий перегук з іншими творами Шекспіра дослідники помічають у романістиці Айріс Мердок. Зокрема, роман «Чорний принц» містить шекспірівські алюзії, твір наскрізь пронизаний символічним образом Гамлета.

Виявлення таких цитат, ремінісценцій та алюзій в канонічному тексті, що піддається аналізу, і є завданням інтертекстуального аналізу художнього твору.

Міфологічний аналіз. Майже всі літературознавці так чи інакше звертаються до міфології, оскільки художня література рясно насичена міфами, міфічними сюжетами, міфологемами (наявність у літературному творі міфологічного загальновідомого сюжету або мотиву, які структурують його) і міфо-світами. Що стосується фольклору, то він ґрунтується на міфологічній основі, бо має в собі міфологічну константу. Тому головне завдання міфологічного аналізу – дослідити безпосередній взаємовплив літератури та міфів.

Тлумачення міфу, який лежить в основі твору, – спільні образи для людства чи нації – мономіф (первинний міф): «Лісова пісня» Лесі Українки – «умирання – відродження».

Герменевтичний аналіз – теорія інтерпретації тексту, учення про розуміння смислу. Методика герменевтичного аналізу (за М. Нефьодовим) охоплює відновлення і підготовку тексту, вирішення проблеми його істинності, часу написання, авторства, участі інших авторів, переробок, а також складання коментарів (лінгвістичних, літературних, історичних). Детальні примітки можуть повідомити про джерела сюжету, образи-характери, літературні запозичення.

Сучасні літературознавчі праці подають ширший перелік видів аналізу, але не всі вони однаково продуктивні рівні художнього твору. До таких зараховують: архетипний аналіз, деконструктивістський аналіз, феноменологічний аналіз та інші.

3. Способи і прийоми аналізу – сфера методики викладання літератури. Це зумовлює принципову відмінність між ними. Способи спонукають до конкретних аналітичних дій і тлумачення певних аспектів твору.

Способи аналізу твору – вибір певних складників твору для докладного вивчення.

Найпоширеніші способи аналізу:

1. Пообразний аналіз. Виправданість його мотивується тим, що людина – основний предмет зображення в літературі. Однак для уникнення схематизму потрібно розглядати весь аспект засобів творення образу, а не обмежуватися переказом його вчинків і переліком рис характеру. До пообразного аналізу доцільно вдаватися тоді, коли у творі є яскраві характери, висунуті автором на передній план.

При вивченні роману І. Багряного «Тигролови» можна використовувати пообразний аналіз, у центрі якого поставлено образ Григорія Многогрішного, простого українського хлопця, який за любов до рідного краю, за прагнення до свободи отримує двадцять п'ять років таборів. Навколо цього образу групуються інші персонажі.

2. Ідейно-тематичний аналіз. Його ще називають проблемним, що звужує обсяг поняття «зміст твору» лише до одного його складника – проблеми. Обираючи цей спосіб аналізу, доцільно розглянути особливості і зв'язок життєвого матеріалу з проблемами та ідеями, а також особливості композиції, сюжету, систему образів, характеризувати окремі деталі й словесні засоби.

Фрагмент ідейно-тематичного аналізу (за твором «Кайдашева сім'я»):

Тема твору – змалювання побуту й психології українських селян у перші десятиріччя після скасування кріпацтва. У цьому творі художньо відтворено, як каже сам автор, «темні плями народного життя».

Повість вийшла друком майже через два десятиріччя після реформи 1861 р. й висвітлювала злободенні для того часу проблеми: злиденне життя хліборобів, руйнування патріархального устрою села, темноту й забитість селян. Разом із тим І. Нечуй-Левицький порушив одвічні проблеми: добра і зла; кохання; сімейних стосунків; взаємин батьків і дітей; людської гідності та свободи; віри в Бога й моралі.

Реалістичності твору додає те, що окремі персонажі мали прототипів. Наприклад, прототипами Кайдашів була сім'я Мазурів із села Семигори, яка була відома на весь повіт постійними сварками, бійками й колотнечами. Мазури мали й реальних багатих сватів – Довбушів.

3. Цілісний аналіз, або аналіз твору в єдності змісту і форми. Цілісність, єдність змісту і форми – ознаки високохудожнього твору. У процесі аналізу уявно порушують, «руйнують» ту цілісність, єдність, вирізняючи складники змісту і форми для їх уважного вивчення. Цей спосіб доцільніше назвати всебічним аналізом, а ще точніше – аналізом взаємодії змісту і форми, що найбільше відповідає природі літературного твору, який «оживає» в уяві читача, взаємодіючи з його свідомістю.

4. Аналіз твору «за автором». Приписувати йому універсальні можливості не слід. Найбільший ефект він дає при вивченні творів, де авторська позиція втілюється насамперед на рівні фабули, розгортається структурою твору. До таких належить роман у віршах «Маруся Чурай» Л. Костенко, хоча його можна проаналізувати й іншими способами.

Пріоритетність конкретних способів аналізу художнього твору залежала від багатьох, іноді позалітературних, чинників. Наприклад, в Україні певний час домінував т. зв. цілісний аналіз, який культивувала донецька школа літературознавців. Згодом він утратив привабливість. Дещо складніша доля аналізу твору «за автором». Його прихильники вдавались до прийомів «повільного читання», вибіркового аналізу, розгляду системи предметних деталей, завдяки чому зберігався інтерес до нього. Пообразний та ідейно-тематичний підходи, взаємодіючи з різними принципами і прийомами аналізу, дають змогу глибоко розкрити і вмотивовано оцінити художній твір.

4. Прийоми, як і способи аналізу твору, тяжіють до методики викладання літератури та інтерпретації тексту. Вони передбачають конкретні дії над твором або його частинами.

Прийоми аналізу твору – аналітичні дії, які дають змогу розкрити вужчі аспекти твору. До прийомів аналізу художнього твору належать:

1. «Повільне читання». Воно полягає в докладному мовно-стильовому розгляді подробиць обраного епізоду, що відкриває змістові аспекти художнього тексту. Щоб аналітична операція не розпорошилася на подробиці, «повільне читання» має бути цілеспрямованим і системним. Тоді воно слугуватиме головній меті дослідника, як під час аналізу «Лісової пісні» Лесі Українки Старезний, густий, предковичний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину – то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Саме озеро – тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині.

Містина вся дика, таємнича, але не понура, – повна ніжної задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленів перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Древа ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, одкриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомоніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» – молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; оджа на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими злотистими іскрами. Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає.

«Той, що греблі рве»

З гір на долину

біжу, стрибаю, рину!

Місточки збиваю,

всі гребельки зриваю,

всі гатки, всі запруди,

що загатили люди, –

бо весняна вода,

як воля молода!

(Хвилює воду ще більше, поринає і виринає, мов шукаючи щось у воді)...

2. Історико-літературний коментар – це пояснення фактів, назв, імен, літературних ремінісценцій, без знання яких розуміння тексту було б неповним. Для більш глибокого проникнення в зміст і образний світ художнього твору важливо розуміти всі відтінки смислів незрозумілих слів, мати уявлення про події, про які йде мова, про дійових осіб твору. Знання цих фактів допомагає краще зрозуміти авторську ідею тексту, повніше і точніше характеризувати його.

Приклад історико-літературного коментаря:

К.Ф. Рилєєв (1795-1826) – російський поет, декабрист, учасник повстання на Сенатській площі в Петербурзі в 1825 році.

Дума «Іван Сусанін» була написана в 1822 році, в період створення і зміцнення діяльності таємних декабристських організацій, коли поет систематично звертався до історії Вітчизни, долі його героїчних захисників.

Дума Рилєєва присвячена подіям, пов'язаним зі спробами польського короля Сігізмунда III затвердити на російському престолі свого сина, царевича Владислава.

Сусанін Іван (? - 1613) – герой визвольної боротьби російського народу початку XVII століття, за деякими даними, житель села Домніна Костромського повіту. Взимку 1613 року, будучи взятим в провідники загоном польської шляхти, завів їх у непрохідні лісові нетрі, за що був замучений.

«Але тим Михайла тобі не врятувати!» Поляки шукали і хотіли захопити в полон майбутнього російського государя Михайла Романова, який ховався в той час в межах Костромського повіту.

Ляхи – поляки.

Москаль – походить від польського *moskal* – виходець з Москви (Московії), російська (солдат). У XVIII-XIX століттях жителі Східної Білорусії та України так називали солдатів армії Російської імперії (в тому числі і малоросів і білорусів). Спочатку слово мало нейтральне значення і підкреслювало лише географічну приналежність. З плином часу слово «москаль» почало набувати негативний відтінок на територіях Полину, Білорусії, Литви та України.

Сармати – загальна назва кочових скотарських іраномовних племен, що розселилися в III столітті до н. е. – IV столітті н. е. в степах від Тоболу на сході до Дунаю на заході (Сарматія).

З середини XVI століття в Польщі починають висловлювати думку про те, що польська шляхта походить від сарматів. Сармати вважалися прекрасними воїнами, вони створили важку кінноту, їх зброєю були мечі та списи. У тексті думи слово сармати вжито в значенні «воїни».

Жупан – в українців і поляків: старовинний напівкаптан.

Лучина – тонка довга шийка для освітлення селянської хати.

«Але знайте і рвіться: я врятував Михайла!» Сусанін зумів сповістити Михайла про небезпеку, і свита встигла відвести його в безпечне місце. За сходження на престол Михайла Федоровича в 1613 році потомству Сусаніна дана була дарована грамота на ділянку землі при селі Домніне; її підтверджували і наступні правителі.

3. Розгляд системи предметних деталей

Передбачає наочне відстежування руху художньої ідеї в ліричному творі.

У драматичних та епічних творах деталі – будівельний матеріал усіх складників макроструктури твору. На рівні деталей найнаочніше простежується перехід від форми до змісту і навпаки. У поезії, а частково і в прозі, важливе змістове навантаження несе ритм, поєднаний з лексичним матеріалом. Дуже часто художники для смислової характеристики вдаються до предметних деталей обстановки.

Ось Тургенєв у творі «Батьки і діти» характеризує побутові подробиці в обстановці нелюбого їм Павла Петровича Кірсанова. За кордоном він "дотримується слов'янофільських поглядів, ... він нічого російської не читає, але на письмовому столі в нього є срібна попільничка у вигляді мужицького личака". Ось майже сатиричний образ показного народолобця: личак -символ мужицькою злиднів, але він у Кірсанова срібний, тобто являє собою лише предмет світського ужитку. Такий приклад прямого критичного методу в художній характерології письменника по суті універсальний в класичній літературі.

Видатні майстри української реалістичної прози І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко у своїй творчій практиці також надавали виключно важливу роль художній деталі, добре розуміючи її життєву основу і тому невтомно вивчали життя і побут свого народу. З великим естетичним ефектом застосовує художню деталь з метою виявлення соціально-психологічної сутності персонажів Марко Вовчок у повісті «Інститутка». Характерним у цьому відношенні є контрастне зіставлення окремих деталей поведінки панночки серед гостей і кріпаків. «Обійшла, либонь, вона їх усіх, – кого словами, а кого бровами», а в ставленні до дівчат-кріпачок, Устини «...вже що день, то вона сердитіша: вже й лає, часом щипне або штовхне... та й сама почервоніє, як жар». У наведеному прикладі звертає на себе увагу також деталь психологічного портрету інститутки, яка відбиває внутрішню боротьбу в ній між почуттями людяності і жорстокістю. Художня деталь, передусім поведінки, важливий засіб прояснення особливостей темпераменту, психологічного складу персонажів у творах Марка Вовчка. Найповніше ця її естетична роль виявилась у повісті «Три долі». Деталь поведінки служить провідним засобом передачі психології Катриного батька, одного з найсильніших з цього погляду образів твору. Мовчазний, надзвичайно стриманий, твердий і непохитний у своїх переконаннях, він не здатний на прямий і відвертий вияв почуттів.

З великим ідейно-естетичним ефектом використовує художню деталь Панас Мирний і у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», зокрема, при змалюванні образу його головного героя. Тут ми також зустрічаємось з фактом, коли внутрішня природа деталі та її естетичні функції несхибно детермінуються своєрідністю літературного образу. Незвичайно суперечлива, виключно активна на зовнішні вияви і багата напруженим внутрішнім життям, особистість Чіпки розкривається і через окремі, нерідко мало помітні, вияви його поведінки тощо.

Органічне злиття в характері героя твору відверто емоційного й глибоко інтелектуального сприйняття дійсності зумовило два основних функціональних аспекти художньої деталі: так би мовити, поверхневу і глибоку внутрішню її природу. Оглядаючи своє поле, Чіпка «...спинився на невеличкім горбку... глянув на ниву, — і лице засвітилось одрадою». Працюючи у наймах у німця-колоніста, він так молотив ціпом, що «...аж на сажень солома летіла вгору». Ще з більшою енергією працює Чіпка дома «...аж чуприна мокра. День у день тобі, як в окропі кипить».

Характерна деталь, яка також підкреслює індивідуальні риси Чіпки, коли він зібрався йти в місто, щоб відстоювати своє право на землю, то виявилось, що навіть не знає, де лежать зароблені ним і матір'ю гроші. Показово, що, попавши під вплив злочинного товариства, Чіпка з великою неохотою йде грабувати панські комори, що виявляється у відповідній його поведінці: «...Тепер вони йшли мовчки. Три вперед; Чіпка позаду ногу за ногою суне... Так ведмідь іде нехотя за циганом: опинається, а все-таки йде. Звертають також на себе увагу деталі поведінки, зовнішності Чіпки, обуреного відвертим здирством секретаря суду Чижики? «Чіпка глянув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачий погляд не видержав палкого та гострого — і в одну мить перебіг на діло... Чіпка гордо й швидко йшов через хату». Глибоко обурений навколишньою неправдою, Чіпка серед гурту селян на ярмарку «...кричав, розмахував руками». В образі Григорія Многогрішного із твору І. Багряного "Тигролови" чимало символічного, що передано за допомогою багатьох художніх деталей. Ними автор мовби наголошує на важливих для кожного українця моментах з історії народу. Наприклад, Григорій родом із Трипільля; марить спогадами про Холодний Яр; за фахом він інженер-авіатор (тобто «крилата» людина); він уразливий до людського горя й несправедливості (звернімо увагу на його моментальну щиру реакцію на ридання української дівчини)».

Отже, художня література як складне і розмаїте явище, не піддається спрощеним підходам, а потребує ґрунтовно й масштабно розроблених літературознавчих засобів, щоб розкрити таїну і красу художнього слова.

Найвища мета аналізу — встановлення відповідності всіх частин твору авторському задумові, наявності (відсутності) гармонійної єдності складників змісту і форми. Він дає змогу об'єктивно оцінити твір.

Вибір принципів, видів (методів), способів і прийомів аналізу — не довільний процес. Його зумовлюють мета дослідника й особливості твору, закономірності взаємодії складників його змісту і форми.

Аналіз твору необхідно завершувати синтезом — короткими висновками про основні його ідеї, характер авторської позиції та специфіку їх утілення. Важливо при цьому перейнятися таїною художнього слова. Здійснюють його різними способами. Часто розпочинають із вивчення форми, наближаючись до розуміння змісту, художньої своєрідності, місця кожного складника в загальній системі твору, переходячи від деталі до ідеї, розпізнаючи її в конкретних епізодах, композиційно-сюжетних та жанрових прийомах, словесних засобах.